

Jevgenij Zamjatin

Autor: Ivana Ryčlová

Historie je občas plná absurdit. Ten, o kom se nemluví, časem přestává existovat. Propracovaný systém zapomínání, jeden z nejdokonalějších produktů sovětského systému, vytěsnil na dlouhá léta mnohá jména z našeho povědomí, či alespoň potlačil jejich význam, upřel jim mnohá prvenství. Tak se stalo, že synonymem pro revoltující sci-fi literaturu vytvářející obraz státu vzdálené budoucnosti, v němž vůle kolektivu pod totalitním diktátem vládců vytlačuje svobodu myšlení lidského jedince, se stal George Orwell.

To je obecné povědomí, fakt daný mj. nepochybně skutečností, že Orwellův alegorický román o Velkém bratrovi patřil svého času k povinné intelektuální výbavě každého průměrně vzdorujícího občana naší země. Tím, kdo toto téma 20. století otevřel, však nebyl Orwell, ale Jevgenij Zamjatin (1884-1937), jedna z nejzajímavějších osobností ruské literatury, považovaný ve dvacátých letech za jeden z jejích největších talentů. Jeho román s jednoduchým názvem *My*, pochmurná vize totalitního státu s příznaky kasárenského komunismu, napsaný záhy po říjnové revoluci, nepřinesl svému autorovi, na rozdíl od Orwellova 1984, světový věhlas. Jeho dopad na autorův lidský i spisovatelský osud byl tragický. Jinak tomu ani nemohlo být. Ideologičtí kritikové, kteří rukopis románu *My* na počátku dvacátých let četli, rozpoznali v této antiutopii nasycené chladnou satirou karikaturu komunistického společenského ideálu. Sám autor román v jedné ze svých několika lehkovážně stylizovaných autobiografií komentoval slovy: "...*My* je moje nejhumornější a nejmávnější věc. A zdá se, že nejmávnější a nejzajímavější romány jsem nenapsal já, ale odehrály se v mém životě..." Stěžít mohl předpokládat, že jeho obraz Jednotného státu třetího tisíciletí, ve kterém lidé-čísla žijí v "matematicky neomylném štěstí" a kohokoli udat na Úřadu strážců se považuje za záslužný čin, tak rychle přestane být fantazií, že fiktivní postava Dobroditele, k němuž směřuje propaganda všechnu lásku a práci obyvatel, brzy získá jasné kontury a podstatným způsobem ovlivní běh spisovatelova tvůrčího i osobního života.

Přestože román *My* za Zamjatinova života v Sovětském svazu nevyšel, byl dobře znám. V souvislosti s jeho vydáním v zahraničí vypukl koncem dvacátých let skandál a v sovětském literárním životě nastalo ojedinělé tažení proti jeho autorovi. Byl vydán zákaz půjčovat jeho knihy v knihovnách a zastavilo se vydávání jeho sebraných spisů. Nemožnost publikovat, rovnající se pro spisovatele, jak později v dopise Stalinovi napsal, ortel smrti, přivedla Zamjatina roku 1931 k žádosti o vypovězení ze země. V emigraci žil, až do konce života v naději, že se do Sovětského svazu vrátí a choval se vůči němu zdrženlivě. Román *My*, jenž byl

toho všeho příčinou, vyšel v autorově vlasti až v prvních letech perestrojky, roku 1987.

K českým čtenářům se sice kniha dostala v překladu už roku 1927, v období budování socialismu však byla zakázána a její sazba rozmetána. Druhé oficiální české vydání pak vyšlo v edici Světová četba roku 1989. V té době však většina z nás už měla přečteného Orwella... Následující text nechť je tedy připomenutím autora, jenž ovlivnil vývoj žánru románové antiutopie, revoltující literatury, která vnesla do oslavných zpěvů o novém spravedlivém společenském řádu disonantní hlas pochybnosti, do optimistického patosu předpovědí budoucnosti tragický tón otázek. Románem My (1920) bylo dáno schéma, jež bylo pak v různých modifikacích opakováno mnohými autory, z nichž nepochybně nejznámější byl už vzpomínaný George Orwell (1903-1950) a později anglický spisovatel Aldous Huxley (1894-1963). Zamjatin jako jediný měl však, na rozdíl od těch, kteří ho svými skeptickými vizemi budoucnosti literárně následovali, se "šťastnou společností, v níž všichni myslí jeden jako druhý", osobní zkušenost.

Jevgenij Zamjatin se narodil 19. ledna 1884 v Lebeděni, místě, o němž psali Tolstoj a Turgeněv, v kraji proslaveném podvodníky, cikány, koňskými trhy a velmi jadrnou ruštinou. Otec byl pravoslavný duchovní, matka klavíristka. Tady ve středním Rusku obklopen hudbou a ruskou duchovní tradicí vyrůstal. Po absolvování gymnázia se dal zapsat na petrohradský Polytechnický institut a jako specializaci si vybral stavbu lodí. Nelze říci, že by se málo věnoval studiu, avšak nové prostředí, tolik odlišné od toho, v němž vyrůstal, plné nových impulzů, způsobilo, že se student techniky Zamjatin stává součástí petrohradského intelektuálního života, začíná se živě zajímat jako mnozí jemu podobní také o politiku.

Když roku 1905 vypukne první ruská revoluce, Zamjatin vstupuje do řad bolševiků. Důvody, jež ho přivedly do tábora nejradikálnější revoluční frakce, vysvětlil později ve své autobiografii: "...Nebylo to snad ani tolik kvůli politickému přesvědčení jako proto, že přidat se k bolševikům znamenalo jít cestou největšího odporu..." Začteme-li se do Zamjatinovy korespondence z tohoto období, nelze se ubránit dojmu, že jeho vztah k revoluci byl, nepochybně díky mládí a pražádným politickým zkušenostem, vztahem malého chlapce k něčemu, co ještě nikdy nepoznal, a neuvědomujíc si nebezpečnost této "hračky", byl jí okouzlen. V dopise adresovaném své budoucí ženě k tomu roku 1906 napsal: "...Hledal jsem vždycky to, co bylo nové, dobrodružné, nebezpečné - jinak by byl život příliš chladný, příliš prázdný... A vtom - revoluce. Tak krásně mě probudila. Cítil jsem, že existuje něco silné, obrovské, vznešené jako smršť, pro což, zvedne-li člověk hlavu k nebi, stojí za to žít. /.../ A potom vězení - kolik dobrého, kolik dobrého jsem v něm prožil!..." Čtenáře bude možná zajímat, co vlastně Zamjatin ve vězení prožil, když o tom psal s takovou láskou? Odpověď je jednoduchá: při zatčení v prosinci 1905 měl velké štěstí. Během osobní prohlídky, která byla běžnou procedurou před výslechem, se náhodou octl u okna a ve světle lampy spatřil na ulici známé tváře. V příhodný okamžik se mu podařilo pootevřeným oknem vyhodit papírek se vzkazem, aby z jeho bytu odstranili všechno, co by mohlo být dáno do souvislosti s jeho revoluční činností. Policie při prohlídce bytu tedy nic podezřelého neobjevila, proto mohl mít Zamjatin na krátké období, kdy byl zbaven svobody, příjemné vzpomínky.

V samostatné cele se z dlouhé chvíle učil stenografovat, studoval angličtinu a psal verše. V

porovnání s podmínkami, v nichž se pak nacházeli političtí odpůrci dvacátých, třicátých a dalších let, připomíná Zamjatinův pobyt ve vězení románovou fantazii. Na jaře 1906 byl propuštěn, vyhoštěn z Petrohradu a poslán domů, do Lebedani. Venkovský klid však dlouho nevydržel a již v létě byl bez povolení k pobytu zpátky v Petrohradě. Během svého ilegálního pobytu tam ukončil vysokoškolská studia a roku 1908 se z něj stal lodní inženýr. Jelikož svými vědomostmi značně převyšoval ostatní absolventy ročníku, bylo mu nabídnuto místo vědeckého aspiranta na katedře stavby lodí, kde se později stal pedagogem. Jako přední ruský odborník na lodní konstrukce, bez jehož konzultací se neobešla žádná větší loďařská firma či společnost, hodně cestoval. Dojmy z cest, z toho, jak vypadá život v nejdolehlejších koutech Ruska, působily na Zamjatina velmi silně. Mezi výkresy a číslky začal ve volném čase psát.

Přestože byl ke svým prvním literárním pokusům značně skeptický, v jeho raných drobných prózách a novelách nalezneme mistrné obrazy Rusi – její strnulost, “asiatské” zvyklosti a zároveň mravní hodnoty, pošlapávané, ale přetrvávající. Když vypukla první světová válka, vyvolala rozruch Zamjatinova antimilitaristická povídka Zapadákovi. Po jejím otištění v časopise Zavety (1914) byl celý náklad čísla zkonfiskován cenzurou a redakce i s autorem předvoláni před soud. Tento incident s carským režimem, dávající tušit, že rodící se spisovatel je opozičník, byl prvním ze Zamjatinových konfliktů s mocí, jejíž podoba se brzy změní. V roce 1914 však Zamjatinův odmítavý postoj vůči režimu vyvěral z jeho revolučního přesvědčení, že stávající společensko-politické uspořádání Ruska je špatné a je nutno je změnit. V té době ještě netušil, jak osudový bude dopad této změny, pro niž byl zpočátku jako každý ruský bolševik tolik zapálen, na jeho život. Ale nepředbíhejme události a zůstaňme ještě v době předrevoluční.

Rok 1916 je pro Zamjatina velmi bouřlivý – v lednu byl vyzván na souboj (o důvodech ve své autobiografii taktně mlčí, pozn. I.R.), v březnu opustil Rusko a odjel pracovně do Anglie. Své dojmy připodobnil k pocitům poutníka, který se ocitl v cizí zemi: “...V Anglii bylo také všechno nové a zvláštní jako kdysi v Alexandrii, v Jeruzalémě. Železo, stroje, výkresy: stavěl jsem ledoborce v Glasgow, Newcastlu a Sunderlandu...” Nasbírané zkušenosti Zamjatin pak uplatnil při konstrukci jednoho z největších ruských ledoborců, který dostal jméno Lenin. Pobyt na západě, kde s výjimkou krátké cesty do Berlína nikdy předtím nebyl, přinesl budoucímu spisovateli mnoho zážitků ze života “strojové civilizace”, jež se pak odrazily v jeho satirické novele Ostrované (1917) a v povídce Rybář duší (1918). Když se v novinách objevily palcové titulky “Revolution in Russia”, “Abdication of Russian Tsar” – nemohl zde už dál vydržet. Na staříčském anglickém parníku – aby ho nebylo škoda, potopí-li jej Němci – se po dramatické plavbě vrátil na podzim roku 1917 do Ruska. První měsíce po bolševickém převratu vyvolaly u Zamjatina stejné emocionální vzednutí jako revoluční rok 1905: “...Veselá, hrozná zima 1917/18 roku, kdy se vše dalo do pohybu, odplulo někam do neznáma,” čteme v jeho autobiografii. Tato slova ostře kontrastují s pohledem na revoluci té vrstvy ruské inteligence, k níž patřil dejme tomu Bulgakov, těch, kterým v žádném případě nemohl způsobit radost onen “pohyb do neznáma”, jenž znamenal začátek jejich konce.

Říjnové události roku 1917 převrátily celý Zamjatinův život. Do té doby nadějný vědec se stal významnou osobností petrohradského kulturního dění: zakládá časopisy, organizuje kolegium

expertů Světové literatury, přednáší... a postupně zjišťuje, že na výkresy, rýsování a lodní architekturu mu zbývá stále méně času: "... Praktická technika uschla a odlomila se ode mě jako žlutý list..." Porevoluční roky až do počátku dvacátých let, kdy vznikl román *My*, představují Zamjatinovo nejintenzivnější spisovatelské období, nejproduktivnější etapu jeho tvůrčí činnosti, která v sobě zahrnuje kromě žánrů krásné literatury také kritické statě, eseje a fejetony publikované v denním tisku a časopisech. Jestliže zpočátku chápal své aktivity v oblasti publicistiky pouze jako něco, co leží stranou od jeho hlavního poslání - umělecké prózy, pak po roce 1917 se tento vztah mění. Říjnová revoluce, politická činnost bolševiků, sociální skutečnost měnící se před očima si žádaly od spisovatele okamžité a bezprostřední vyjádření.

K vývoji Zamjatinovy osobnosti po říjnu 1917 je třeba dodat, že jeho počáteční, místy hluboce naivní okouzlení "mladou, svobodnou, ohnivou milenkou s planoucíma očima", jak svého času nazýval revoluci ruský symbolista Leonid Andrejev, záhy mizí. Nikoliv náhodou zformuloval právě v tomto období pro něj tolik důležité etické principy: model chování spisovatele, jeho vztah k moci. Esejů, fejetonů a dalších publicistických textů, dopisů adresovaných nejen redakcím literárních časopisů, ale i na nejvyšší místa (především Lunačarskému), v nichž Zamjatin polemizoval s tehdejší proudem oficiální literatury a oficiálního myšlení, vzniklo ve dvacátých letech několik desítek. Z těch nejzávažnějších jmenujme alespoň filozofické pojednání O literatuře, revoluci, entropii a jiném, v němž s využitím erudice člověka orientujícího se v zákonitostech nejen společenských, ale i přírodních věd brilantně postihl zcestnost většiny tehdejších oficiálně proklamovaných kulturních i politických názorů.

Mezi Zamjatinovými texty tohoto období, které se tak či onak dotýkají tématu umění přísluhujícího režimu a jeho ideologii, vyniká nekompromisností a přesvědčivostí pamfletního pera stať *Bojím se* (1920), v níž projevil obavy, aby místo literatury nezbyla v Rusku jen instituce dvorních básníků zpívajících o srpu a kladivu. Běsnění proletářské kritiky vyvolala i spisovatelova úvaha O přísluhujícím umění, kde mj. napsal: "...Nejvíce skličující je ponižující, přísluhující role, do níž nutí umění vládnoucí archandělé zvonící stříbrnými rolničkami..." Zamjatin se díky své otevřené polemice se vším oficiálním stává čím dál více kontroverzní osobností. Pro vyjádření svého osobitého pohledu na porevoluční skutečnost zvolil i žánr pro publicistiku nepříliš obvyklý - pohádku. Kraťoučkou, na jednu až dvě stránky, ale vždy s příběhem, který měl pointu. Tyto pohádky, publikované hlavně v eserském a menševickém tisku, byly něčím mezi anekdotou a podobenstvím. Čtenáře provokovaly k hledání skrytého smyslu, jelikož byly převážně psány u příležitosti nějaké politické události. O pár let později, až se v souvislosti s napsáním románu *My* rozpoutá kampaň proti Zamjatinovi, budou jeho pohádkové příběhy označeny za štvavé pomluvy sovětské skutečnosti včetně těch předrevolučních, kdy si je, inspirovan Saltykovem-Ščedrinem, klasikem ruské groteskní a absurdní literatury konce 19. století, ještě vymýšlel netuše, že absurdita se stane realitou. Nepředbíháme však události a vraťme se zpátky na počátek dvacátých let.

Šestatřicetiletý skvělý stylista, lektor, redaktor a kritik Zamjatin je jednou z centrálních postav ruské literatury. Stojí u kolébky a je velkou oporou Serapionových bratří, posledního apolitického názorově spřízněného neformálního společenství ruských spisovatelů (1922-1927), kteří se svojí tvorbou otevřeně distancovali od společnosti. (Pro ty, kteří nepatří

k pravidelným čtenářům literární a kulturní přílohy Revue Politika: Serapionovým bratřím byl věnován prostor v Proglasu číslo 2/2003.) Svoji prózu rozvíjí do jakéhosi satirického, často groteskního surrealismu. Jeho vzdělání v exaktních vědách se projevuje ve snaze po jasné struktuře vyprávění a matematických metaforách. Jeho povídky z let 1917-1922 mohou sloužit jako vzor nové literární techniky nejen pro zhuštěnou a dokonalou kompozici, ale i pro způsob, jakým jsou v nich propojeny významné detaily a symbolické vzory. V tomto období vzniká také několik děl, kterými autor, jen jinými prostředky – uměleckou prózou, vyjádřil to, co již tolikrát předtím vyslovil na stránkách tisku: že je plný obav před tím, co je ústy státní propagandy označováno jako šťastná budoucnost. K těmto varujícím prózám patří povídky Mamaj (1920) a Jeskyně (1921), v nichž je počáteční stadium komunistického panství zobrazeno jako recidiva předcivilizační “jeskynní” existence.

Nejnáléhavěji však vyjádřil svoji hrůzu ze strašlivého dopadu důsledného uplatňování principu společenského rovnostářství na člověka jako lidskou bytost v románu My (1920), jehož nepublikovaný rukopis vyvolal v Rusku politický skandál. Jedním z impulzů vedoucích k napsání tohoto díla byly myšlenky obsažené ve spisech H. G. Wellse (1866-1946), jejichž ruský překlad Zamjatin po revoluci redigoval. Svými antiutopickými tendencemi nebyly Wellsovy spisy na přelomu 19. a 20. století nikterak výjimečné. Naopak tento žánr se začal ve zmíněném období objevovat v národních literaturách a vyvíjel se zároveň s utopií, od níž se posléze odštěpil. Antiutopie má s utopií společnou vysokou ideologičnost, ale její kritická podstata radikálně mění směr celého vyprávění. Štěstí, o němž lidstvo po staletí snilo, je vybudováno. Cena za toto štěstí je však příliš vysoká – přeměna člověka ve šroubek v mohutném stroji. Konflikt antiutopie vzniká pozvolna, plíživě, neboť utopická budoucnost má být bezkonfliktní. Příčina vzniku konfliktu se nachází uvnitř člověka. Utopie zpravidla nemá hrdinu. Postava vypravěče, jenž se obvykle dostává do nové společnosti náhodou, má čistě pomocnou funkci. Naproti tomu v antiutopii je hrdina jeden z mnohých, jeden z nejšťastnějších. Na rozdíl od pasivního vypravěče, který je v utopii jen pozorovatelem dění, vypravěčova role v antiutopii je aktivní: je budovatelem nového světa a zároveň jeho rozvracečem. Zamjatinův vypravěč celého příběhu D-503, nás uvádí do společnosti třetího tisíciletí, která po Dvoustleté válce žije v Jednotném státě, izolovaném od okolního světa vysokou zdí. Obyvatelé Jednotného státu jsou šťastní, neboť nevědí, co je to bída, a jejich život je pravidelný a organizovaný. Emoce a sny zde nemají místo, vše ovládá matematická logika, poslušnost systému a Velkému Dobroditeli, vykonavateli nejvyššího dobra. Lidé vlastně nic nepotřebují, protože vše mají zajištěno státem. Nepotřebují ani jména – jsou označeni státním číslem na zlatě se třpytícím kovovém štítku připnutém na jednotném oblečení. Rodina ani soukromí neexistuje, lidské kontakty jsou omezeny jen na oficiálními institucemi schválený sex. Systém nepromítá nesouhlas, svobodnou volbu či tvorbu, nedovolené mateřství ani nejmenší projev individuality. Lidé-čísla jsou nepřetržitě sledována skrze skleněné stěny svých bytů pouličními membránami zachycujícími hovory. Udat kohokoli na Úřadu strážců se považuje za záslužný čin. V Jednotném státě žijí všechna čísla v “matematicky neomylném štěstí”. Zamjatinův vypravěč však postupně zjišťuje, ačkoli se tomu urputně brání, že v jeho vědomí existují dva světy: první je oficiální – svět nadšeného budovatele Dobroditelovy společnosti,

druhý je nezákonný – svět nebezpečných lidských emocí, jako je např. mít někoho rád, cítit se

s někým šťastný, chtít mu být na blízku. Tento vnitřní konflikt vtahuje D-503 do hlubiny pochybností a přivádí ho do tábora spiklenců připravujících vzpuru proti Dobroditeli. Po odhalení spiknutí jsou kacíři popraveni a všem nespokojencům je vyoperován uzlík fantazie, zdroj lidské nespokojenosti a věčné touhy po svobodě... Co dodat? Snad jen to, že konflikt tohoto žánru nemůže být vyřešen v rámci vyprávění. Neřešitelnost konfliktu vyplývá z podstaty antiutopie, jejímž cílem je varovat. Na konci románu přecházejí deníkové záznamy D-503 v přímý děj. D-503 usedá na stupně vedoucí vzhůru k Integrálu, Dobroditelovu stroji, který zkonstruoval, a zdá se mu, jako by odněkud zdálky zněl zastřeně křik, jeho vlastní: "...Ale nikdo neslyší, nikdo neslyší, jak křičím: Zachraňte mě před tím – zachraňte mě!..."

Od literární fikce daleké budoucnosti, respektive popisu toho, co v některých zemích bylo či stále ještě je skutečností (Kambodža před několika lety, Severní Korea dnes...), se pojdme vrátit zpět do reality Ruska počátku dvacátých let, kde jsme autora opustili. Tehdy Zamjatin ještě věřil, že jeho román bude publikován. Když ne v některém z leningradských nakladatelství, pak zcela jistě v literárních novinách, či v krajním případě v časopise *Russkij sovremennik*, který redigoval. Z nejrůznějších důvodů maskujících ten jediný pravý – ideologickou závadnost díla – se všechna nakladatelství a periodika od publikace Zamjatinova *My* distancovala. Přesto však nezůstal román před čtenáři utajen a na nepublikovanou knihu se objevovaly ohlasy v tisku. Zamjatin totiž nejen že půjčoval rukopis románu ke čtení, ale vystupoval s ním na literárních večerech v Moskvě a Leningradě, předčítal a referoval o něm v odborných kruzích. Nelze se tedy divit, že snahou mnohých bylo, když už se nezdařilo román utajit a zabránit jeho šíření, alespoň diskreditovat autora. Nejaktivnější v tomto směru byl pozdější lídr režimní literatury, jenž se snažil deklasovat Zamjatina jako spisovatele alespoň tím, že netvoří jako umělec, ale jako inženýr: "...Zamjatinovi přemíra rozumu brání v tom, aby správně zhodnotil velikost svého talentu. Ve snaze bránit se pocitům rozumuje. Jeho povídky vždycky páchnou potem, v každé jeho větě je cítit úsilí, s nímž byla vytvořena, v jeho umění se chladně třpytí konstrukce /.../ Zamjatinův rozum není příliš jasnozřivý, klame ho, umožňuje mu považovat se za filozofa, učitele života, jenomže Zamjatin je pouze pokorným žákem svého chladného rozumu..." Tolik tedy na dokreslení atmosféry, která panovala v ruských oficiálních literárních kruzích. Přesto či snad právě proto rukopis románu putoval do zahraničí a díky briskním překladům se dostal velmi rychle ke čtenářům. V této souvislosti bych chtěla podotknout, že k prvním překladům románu *My*, které ve dvacátých letech vznikly, patří i překlad do češtiny (1927), jehož knižnímu vydání předcházela publikace románu na pokračování v Lidových novinách.

Druhá polovina dvacátých let byla obdobím, kdy běh Zamjatinova života začaly stále více ovlivňovat dva faktory: román *My* a nová realita. Po vítězství Stalina v mocenském boji nastoupila vláda státního teroru a totální kontroly s pomocí komunistické ideologie – situace která příliš zřetelně připomínala Zamjatinem vytvořenou románovou fikci. Než se budeme zabývat spisovatelovým osudem dále, zastavme se ještě na okamžik u dosud poněkud opomíjené Zamjatinovy tvůrčí aktivity druhé poloviny dvacátých let, publicistické a literárně kritické činnosti, která dlouho zůstávala utajena, neboť většinu textů ukrývaly archivní fondy Francie a USA. Není se čemu divit, vždyť leitmotivem spisovatelových esejů, fejetonů a statí publikovaných na stránkách dobového tisku byl kritický vztah k nové realitě, která se stáčela směrem, před nímž varoval, a hořká lítost nad těmi, kteří sloužící nové ideologii vytvářeli její

optimistické obrazy. V tomto období napsal Zamjatin také několik divadelních textů, jež nenechávají nikoho na pochybách, že jejich autorovi nechyběl dramatický talent. Ty z jeho divadelních her, které byly, dokud se nerozpoutala štvavá kampaň proti spisovateli, inscenovány, měly velký divácký úspěch. Co se týče Zamjatinovy tvorby adresované jevištnímu umění, není bez zajímavosti, že divadelní a prozaické látky často vzájemně propojoval. Zvláště naléhavé téma pak přecházelo z jednoho žánru do druhého, aby mohlo být autorem rozvinuto tak, jak potřeboval. Tématem, jež Zamjatina vnitřně šířilo, postupovalo celou jeho existencí a s přibývajícemi léty vyvstávalo stále častěji, se stala otázka přijetí revoluce. Dramatické zpracování této látky, historická tragédie Attila (1928), tvoří kulminační bod Zamjatinova tvůrčího vývoje. Když ji dokončil, napsal: "...V Attilovi jsem dospěl k veršům. Dál není kam jít, vracím se k románu..." Prozaická varianta tématu, velký román o legendárním Attilovi, vůdci Hunů zvaném Bič boží, zůstala však vlivem okolností, o nichž ještě bude řeč, nedokončená. Zůstaňme však ještě u Attily. Historické pozadí boje hunských kmenů proti římskému impériu posloužilo autorovi k vyslovení názoru na ruskou revoluci. V neotištěné poznámce k inscenaci hry napsal: "Představme si, že pořijnové dějiny Ruska jsou psány Chamberleinem. Jací by byli Rusové – Russian Bolsheviks – v zobrazení tohoto dějepisce? Je jasné: byli by to Asiaté, barbari, mající jediný cíl – zničit do základů evropskou civilizaci." Právě v takovém světle vešla do dějin epocha děsivých nájezdů Hunů. Zamjatinova tragédie zachycovala střet římské civilizace se světem východních "barbarů". Byla jakýmsi podobenstvím o revoluci uchvacující primitivní silou území ničíc přitom veškerou jeho kulturu. Snad ani není třeba dodávat, že uvedení inscenace Attily plánované v leningradském Velkém divadle na sezónu 1927-1928 se z cenzurních důvodů neuskutečnilo. Ačkoli to do našeho příběhu nepatří, mohli bychom na tomto místě připsat malé "plus" Maximu Gorkému, jenž za uvedení inscenace na nejvyšších místech intervenoval...

Zákaz incenování Attily se stal spouštěcím mechanismem k rozpoutání nové vlny ideologické kampaně proti spisovateli, která v souvislosti se zahraniční publikací románu My dosáhla vrcholu v létě roku 1929. V srpnu se na titulní straně novin Litěraturnaja gazeta objevila malá poznámka nazvaná Nepřípustné jevy, plná hněvu nad "naprosto nepřípustnými jevy kompromitujícími sovětskou literaturu". "...Emigrantské noviny a časopisy pochybné úrovně," psalo se v ní, "se pídí po naší literatuře a to, co je v ní nejzákladnější a nejpodezřelejší, otiskují na svých stránkách..." Následoval výčet "nejzákladnějších a nejpodezřelejších" autorů, vrhajících svojí spoluprací s emigrantským "bílým tiskem" špatné světlo na sovětskou literaturu. Vedle satirika Michaila Zoščenka, Michaila Bulgakova a dalších stálo i jméno Jevgenije Zamjatina. Autor článku se rozhořčeně tázal, jak mohli tito spisovatelé vstoupit do kontaktu s organizacemi orientovanými nepřátelsky proti zemi sovětů? Stojí za zmínku, že "organizací orientovanou nepřátelsky proti zemi sovětů" byly v Zamjatinově případě brněnské Lidové noviny, kde na podzim roku 1926 začaly na pokračování vycházet kapitoly z připravovaného českého překladu románu My a pražský časopis ruské emigrace Volja Rossii, jenž jako jediný za Zamjatinova života opublikoval na svých stránkách zkrácenou verzi románu My v ruském originále (1927). Závěr stati byl pro Zamjatina jednoznačný: román My je pro literaturu Sovětského svazu nepřijatelný stejně jako jeho autor spolupracující s "emigrantskou eserovščinou".

Uvedená stať byla jen začátkem kampaně, jejíž skutečné příčiny neměly žádný vztah k

Zamjatinovu románu. Šlo o čistku v literárních svazech a organizacích sdružujících sovětské spisovatele, jejíž první fáze měla proběhnout ve Všeruském svazu spisovatelů, k jehož členům patřili zmiňovaní autoři včetně Zamjatina. Dalším krokem kampaně se stala anketa Krasnoj gazety, v níž se měli členové Všeruského svazu spisovatelů vyjádřit k dílům nebezpečných kolegů. Výsledky kampaně však nesplnily očekávání: oslovení spisovatelé a kritikové je neodsoudili. Následoval krok v tehdejší Sovětském svazu obvyklý: prostřednictvím tisku byli vyzváni představitelé široké veřejnosti, aby vyslovili svůj názor. A široká veřejnost, podle potřeby nazývaná ruský lid – to když bylo potřeba zdůraznit váhu jejího názoru –, jako ve většině podobných případů známých z ruské historie 20. století nezklamala. Její představitelé vystoupili s potřebou, použijí autentických výrazů z dobového tisku, “ukázat dveře” těmto “otevřeným nepřátelům dělnické třídy”, “zorganizovat příkladný společenský soud v jedné z největších továren za účasti literárních pracovníků”, “provést okamžitou prověrku všech spisovatelů” atd. Jelikož široká ruská veřejnost byla politicky uvědomělá a vyjadřovala se, jak bylo v takových případech též obvyklé, rychle, o pár dnů později (začátkem září 1929) byl v deníku Krasnaja Gazeta publikován ortel vynesený nad ostrakizovanými autory, k nimž patřil i Zamjatin: “Vydání jejich děl v zahraničí nelze posuzovat jinak než jako projev záškodnictví proti zájmům sovětské země.”

O všech těchto událostech se Zamjatin, trávící letní odpočinek na Krymu, dozvěděl z tisku. Na situaci reagoval otevřenými dopisy redakcím, z nichž žádný nebyl otištěn. Případ autora románu My, aniž by byla spisovateli dána možnost obhajoby, byl uzavřen. Jazykem doby bychom mohli říci, že Zamjatin byl celou společností jednomyslně odsouzen, alespoň tak to vyznělo z tisku. Nebyla to však docela pravda. Diskusi o románu provázelo několik okolností, o nichž se v Literaturnoj gazetě nedočteme. Jednou z nich bylo vystoupení občana Gizetti (záměrně uvádím jméno, aby stateční nezůstávali v anonymitě), jenž ve své řeči žádal, aby “nebyly dopouštěny útoky cenzury na nejposvátnější právo tvůrce vyjádřit své myšlenky”, a vyslovil přesvědčení, že “cenzura nemá právo uzavírat tvůrci ústa”. O deset let později by takovýto odvážný hlas protestu měl pro svého nositele následky daleko horší, než jen pouhé opomenutí při sčítání hlasů... Podívejme se však, co na spisovatele v Rusku ještě čeká, respektive jaký dopad bude mít tato nenávistná kampaň na jeho další osud.

Po stažení jeho her z divadelního repertoáru následoval zákaz půjčování jeho děl v knihovnách. Bylo pozastaveno vydání pátého svazku Zamjatinových Sebraných spisů, obsahujícího autorovy, nyní již zřetelně ideologicky závadné, publicistické a literárně-kritické statě z poloviny dvacátých let. Hořkou pamětí událostí tohoto období jsou spisovatelovy dopisy na obhajobu své lidské i profesionální důstojnosti adresované nejvyšším správním a literárním institucím. Ačkoli charakter korespondence je úřední, jde v ní o daleko víc než pouhou obranu před soustředěnými útoky proletářské kritiky. Jde o úděl ruského spisovatele – o osud těch, kteří se vymykají z proudu oficiální literatury, těch, kteří nechtějí svým uměním režimu sloužit ani přísluhovat. A ještě obecněji – o osud osobnosti v podmínkách totalitní společnosti. Téma, které ustavičně Zamjatina zneklidňovalo, zde poprvé vyvstalo tak ostře před samotným spisovatelem. Na konci roku 1929 navázal Zamjatin kontakt s různými úřady a institucemi a snažil se vyjednat povolení k cestě do zahraničí: kvůli léčbě svého nemocného srdce a také proto, aby dohlédl na inscenaci jedné ze svých her, komedie Blecha, v USA. Uběhl však ještě rok a půl než kritikou štvaný Zamjatin pochopil, na koho se musí obrátit...

Během let 1930-1931 neztrácel naději a snažil se vyjasnit alespoň osud svého rukopisu publicistických statí, neboť na jeho vydání měl uzavřenou smlouvu s nakladatelstvím. V březnu 1931 byl recenzenty vyřčen ortel: "Celkově jde o hluboce idealistickou knihu na mnoha místech s konkrétními politickými výpady. /.../ Tisk knihy je nežádoucí." Jako spisovatel se Zamjatin postupně ocitl v naprosté izolaci od čtenářů: nenašel se nikdo, kdo by se jej odvážil publikovat. Jeho pozice byla bezvýchodná. Vyčerpán neustálými politickými útoky proti své osobě požádal v červnu 1931 Stalina, aby mu nejvyšší trest - zákaz publikovat -, k němuž byl jako spisovatel odsouzen, byl zmírněn ve vypovězení ze země. Od spisovatele jako byl Zamjatin, pro nějž Rusko bylo navzdory antipatiím ke stávajícímu režimu nade vše, byl takovýto čin, jak lze vycítit i z tónu dopisu hlavě státu, projevem krajního zoufalství: "Vážený Josife Vissarionoviči, /.../ Moje jméno je Vám nepochybně známo. Pro mě jako pro spisovatele je zbavení možnosti psát rovno trestu smrti a situace je taková, že dál pracovat nemohu, protože žádná tvorba není myslitelná, musí-li člověk pracovat v atmosféře systematického, rok od roku sílícího pronásledování. /.../ V sovětském trestním zákoníku je druhým nejvyšším trestem po trestu smrti vystěhovávání zločince ze země. Jsem-li skutečně zločinec a zasluhuji-li trest, domnívám se, že přece jen ne tak těžký jako literární smrt, a proto žádám, aby mi tento trest byl zmírněn za vypovězení ze SSSR - s právem doprovodu pro mou ženu. Nejsem-li zločinec, žádám, aby mi společně se ženou bylo umožněno dočasně, alespoň na jeden rok, vycestovat do zahraničí - s tím, abych se mohl vrátit zpět hned, jakmile u nás bude možné sloužit v literatuře velkým myšlenkám bez přisluhování malým lidem, jakmile se alespoň částečně změní pohled na roli umělce slova. A tato doba, jsem si jist, je už blízko, protože hned za úspěšným vytvořením materiální základny nutně vyvstane otázka vytvoření nadstavby - umění a literatury, které by skutečně byly hodny revoluce..." Tento dopis byl adresátovi osobně předán Maximem Gorkým, na jehož přímluvu dostal Zamjatin koncem roku 1931 svolení k odjezdu z vlasti. Opouštěl ji v naději, že se mu podaří odcestovat do USA, kde plánoval práci na inscenaci jedné ze svých her a přednáškové turné o ruské literatuře. Zamjatinova cesta ze SSSR vedla přes Berlín do Prahy, kde strávil poslední tři týdny roku 1931. Mimo jiné se zde setkal se svým dvorním překladatelem Václavem Koenigem, redaktorem Lidových novin, jenž kromě románu My přeložil do češtiny Zamjatinovu prózu Povodeň, jejíž veřejné čtení navzdory štvavé protizamjatinovské kampani rozpoutané na stránkách Rudého práva organizoval. Po vánočních svátcích spisovatel odjel zpět do Berlína, kde v dubnu 1932 obdržel francouzské vízum. Poté, co byl na jaře 1932 překladatelem Koenigem informován, že z plánovaných inscenací jeho her v pražském Národním divadle a v Brně sešlo, opustil v dubnu 1932 Berlín a usadil se ve Francii.

Již během prvních měsíců pobytu ve Francii bylo spisovateli jasné, že žádný z tvůrčích projektů, které zamýšlel při odchodu do zahraničí, jej neuživí: ani inscenace jeho her, jejichž převážná většina zůstala neuskutečněna, ani přednáškové turné po USA, jež se rozplynulo v nerealizovaný sen. Již tak komplikovanou situaci ještě zhoršilo rozhodnutí Všeruského svazu spisovatelů, který Zamjatinovi odmítl posílat autorské honoráře. Aby zajistil sobě a své ženě důstojné živobytí, rozhodl se dát svůj tvůrčí potenciál k dispozici francouzskému filmovému průmyslu. Léto 1932 strávil na francouzské Riviéře pohlcen prací na scénáři filmové verze románu My a hledáním filmového studia a režiséra, který by se tohoto tématu ujal. Už v prosinci však projekt zfilmování románu naplánovaný se společností Feature Productions zkrachoval. V březnu 1933 napsal scénář pro filmovou verzi Tolstého románu Anna Karenina,

snímek však nebyl nikdy natočen. Podobnost mezi Zamjatinovým stylem psaní prózy a filmovou technikou možná vyvolala jeho zájem o psaní scénářů. Avšak nová profese, představující pro Zamjatina především zdroj obživy, nejen že nepřinášela autorovi uspokojení, ale odváděla jej od vlastní literární tvorby, připravovala o čas, který by jinak věnoval psaní – románu *Bič boží*, na němž začal pracovat ještě před odchodem z Ruska. „...Mám v hlavě příliš mnoho dobrého materiálu, ale ztrácím čas psaním nejrůznějších scénářů...,” dočteme se v jeho pařížské korespondenci z počátku třicátých let. Zamjatin napsal v exilu více než tucet scénářů, většina z nich však nebyla nikdy realizována. Jakousi satisfakcí jeho tvůrčího úsilí v oblasti scenáristické tvorby byla až filmová adaptace Gorkého hry *Na dně*, vyhlášená dva týdny po pařížské premiéře za nejlepší francouzský film roku 1936.

Posledních pět a půl let Zamjatinova života strávených ve francouzském exilu nebylo pro někdejšího, navzdory svým kontroverzním názorům ve své vlasti uznávaného a úspěšného spisovatele lehkým obdobím. Literární tvorbu musel podřídit zákonům, jež na rozdíl od těch z uměleckých sfér nelze obejít či o nich diskutovat – zákonům života. Tuto skutečnost bych ráda zdůraznila, neboť v souvislosti se závěrečnou etapou spisovatelova života se nikoli často, ale tu a tam objevuje fráze, kterou jsem před lety četla například v předmluvě k ruskému vydání románu *My*: „Nic významného již nenapsal”. Viděno prizmatem životních okolností, ani nemohl: byl nemocen a na román *Bič boží* (1928-1935), v němž chtěl rozvinout téma započaté v tragédii *Attila*, mu již nezbyl čas. Proto tuto mistrovskou historickou prózu, z níž je cítit atmosféra doby – minulé i té, v níž vznikala –, nemohl tvořit naplno a zůstala nedokončená. Napsané kapitoly opublikované až dva roky po autorově smrti (1939) představují jen polovinu první části zamýšleného rozsáhlého dvoudílného románu o legendárním *Attilovi*, vůdci Hunů zvaném *Bič boží*... Známa slova Zamjatinova generačního soupeřníka spisovatele A. Remizova, že tam žil „s uzamknutými rty a uzamknutým srdcem”, dotvářející podobiznu zdrženlivého intelektuála naplněného skoupou láskou k Rusku, jenž jako by nechtěl psát nic významného – tam, jsou více než skutečností spíše zavádějící básnickou metaforou abstrahující od spisovatelových obtížných existenčních podmínek. Neoddiskutovatelným faktem, doloženým pamětí mnohých spisovatelových přátel, však je, že Zamjatin se nikdy nestal emigrantem. Existuje vzpomínka ruské spisovatelky Niny Berberové opustivší porevoluční Rusko, která se setkala se Zamjatinem krátce po jeho příjezdu do Paříže v létě 1932: „S nikým se neznal, nepovažoval se za emigranta a žil v naději, že se při první příležitosti vrátí domů. Nemyslím si, že by věřil, že se této možnosti dočká, ale bylo pro něj příliš strašné se této naděje vzdát...” V co doufal? Že spisovatelům přiznají právo nesouhlasit? Těžko říci, pravdou však je, že si do konce života ponechal sovětské občanství, platil leningradský byt a vůči Sovětskému svazu nevystupoval. Jeho srdce nemocné anginou pectoris dotlouklo v Paříži 10. března 1937. O dva dny později se sešla malá skupinka Zamjatinových přátel, mezi nimi i někdejší *Serapionův* bratr Marc Slonim a v exilu žijící ruská básnička Marina Cvetajevová, aby doprovodili rakev s ostatky svého druhá na hřbitov. Zamjatinovu smrt přešel sovětský tisk mlčením.

Tak zemřel jeden z nejtalentovanějších ruských spisovatelů dvacátého století, jenž byl pro moderní literaturu velkou inspirací. V té době ho však nikdo k velkým jménům světové literatury nepočítal. Málokdo tušil, že odešel autor, jehož próza s jednoduchým názvem *My* ovlivní evoluci žánru antiutopie 20. století či chcete-li revoltující sci-fi literatury, která svými

skeptickými obrazy vzdálené budoucnosti rozleptávala mýtus o spravedlivém společenském řádu, k jehož nastolení směřovaly ideály marxismu-leninismu. Ačkoli byl román My napsán o třicet let dříve než Orwellovo 1984, složité peripetie, které provázely jeho cestu ke čtenářům, způsobily, že zůstal svým mladším bratrem zastíněn. V ruštině byl poprvé vydán až roku 1952 nakladatelstvím Michaila Čechova v New Yorku. Čtenáři v autorově vlasti si však museli počkat až na začátek perestrojky a 70. výročí Říjnové revoluce, jejíž oslavy Michail Gorbačov vydáním románu doprovodil. Komu se zdá vydání románu odhalujícího zrůdnost společenského systému nastoleného revolucí právě v okamžiku pompézních oslav vítězství této revoluce poněkud absurdní, má nepochybně pravdu. Ostatně už v úvodu bylo řečeno, že historie je plná absurdit. O té ruské to platí, jak známo, dvojnásob.

Převzato z **Revue Politika 8-9/2003**.